

УДК: 94(477.64)"14/17":355]:323.2(438)

«КОЗАЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗА
ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Олександр Олійник

кандидат історичних наук,

Фаховий коледж бізнесу та

харчових технологій ЗНУ

З'ясування розбіжностей в розумінні сутності ключового внутріполітичного, так званого «козацького питання» Речі Посполитої, з боку її офіційно влади і козацької верстви, продовжує привертати увагу дослідників історії суспільних відносин та проблем державотворення і значно актуалізується в умовах сучасної загальноєвропейської інституційної кризи, що призвела до чергової війни. За допомогою ретроспективно-порівняльного аналізу окремих документів та подій часів гетьманування Петра Сагайдачного, робиться спроба з'ясувати ступінь інкорпорованості як запорозького товариства, так і загалом усього українського козацтва у державну парадигму Речі Посполитої. Різне бачення офіційної влади і козацтва розвитку суспільних відносин у спільній державі знайшли своє відображення у спробах вирішення цієї проблеми, яка для польської влади звучала як «козацьке питання», а для козацтва було боротьбою за «старовинні права та вольності»

Ключові слова: козацтво, вольності, врядування, традиція, гетьман, П. Сагайдачний, Польська Корона, Військо Запорозьке, Річ Посполита.

Clarification of disagreements in the understanding of the essence of the key internal political, so-called "Cossack issue" of the Polish-Lithuanian Commonwealth, on the part of its official authorities and the Cossack community, continues to attract the attention of researchers of the history of social relations and problems of state formation and is significantly updated in the conditions of the modern pan-European institutional crisis, which led to another war. With the

help of a retrospective and comparative analysis of individual documents and events during the hetmanship of Pyotr Sahaidachny, an attempt is made to find out the degree of incorporation of both the Zaporizhzhya society and the entire Ukrainian Cossacks in general into the state paradigm of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The different vision of the official authorities and the Cossacks on the development of social relations in the common state was reflected in the attempts to solve this problem, which for the Polish authorities sounded like a "Cossack question", and for the Cossacks it was a struggle for "ancient rights and freedoms"

Key words: Cossacks, volnosity, governance, tradition, hetman, P. Sahaidachny, Polish Crown, Zaporizhzhya Army, Commonwealth of Nations.

Так зване «козацьке питання» протягом всієї історії існування Речі Посполитої залишалося головною проблемою її внутрішньої політики. Рішучі заяви козацтва про свою окремішність та прагнення відновити на етнічно руських землях традиційну власну модель управління суспільним розвитком свідчать про те, що козацтво прагнуло до певної автономії у Речі Посполитій. За часів гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного це питання вийшло на якісно новий рівень, оскільки до його вирішення козацька сторона залучила міщанство з його численними братствами та церкву. Ідеологічно підсилена православ'ям, козацька модель врядування стала поширюватися на значні території і увійшла у свідомість та прагнення інших верств населення Русі, для яких запорозьке козацтво стало певним взірцем справедливого і бажаного суспільного устрою.

Рішучі заяви козацтва про свою окремішність та прагнення відновити на етнічно руських землях традиційну власну модель управління суспільним розвитком свідчить про те, що козацтво прагнуло до певної автономії у Речі Посполитій. За часів гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного це питання вийшло на якісно новий рівень, оскільки до його вирішення козацька сторона залучила міщанство з його численними братствами та церкву. Ідеологічно

підсилена православ'ям, козацька модель врядування стала поширюватися на значні території і увійшла у свідомість та прагнення інших верств населення Русі, для яких запорозьке козацтво стало певним взірцем справедливого і бажаного суспільного устрою.

Взаємовідносини офіційної влади Речі Посполитої з відносно молодого соціальною верствою руських територій – козацтвом, завжди залишалися актуальними, хоча рівень її висвітлення часто залежав від політичної кон'юнктури. Постійна спроба вирішення так званого «козацького питання» урядом Речі Посполитої, яке полягало в основному в обмеженні козацького реєстру та встановленні контролю за діями козаків, являло, по-суті, боротьбу офіційної влади Корони Польської з елементами національного врядування, як прояву державотворчих прагнень автохтонного населення. З боку козацтва це виглядало як боротьба за збереження і почасти відновлення «старовинних прав і вольностей козацьких». Тому, по суті, вся історія взаємостосунків Корони Польської і козацтва лежить в площині прагнення вирішення «козацького питання» з польської сторони і права жити за своїми «старовинними правами і вольностями» з боку козацтва. Ця проблема відома ще з 1592 року, коли козаки К. Косинського «заявляли желание отложиться от Речи Посполитой и одним ударом уничтожить преобладание шляхетского элемента» [1, с. 37].

Практика перманентних переговорів з укладанням відповідних угод із козацтвом, свідчить про те, що останні були цілком самостійним окремим суб'єктом міжнародного права, з яким саме так і слід було врегульовувати взаємовідносини. При цьому запорожці навряд чи вважали себе підданими Речі Посполитої, проти влади якої часто завзято боролися, намагаючись розповсюдити на якомога більшій території свою систему управління суспільним розвитком та підгорнути під свою юрисдикцію якомога більше людей. Принаймні такий висновок можна зробити з документів, наведених ще В. Антоновичем: В об'яві луцьких посадовців, що з'їхалися до міста у

січні 1593 року, говориться про те, що загони запорожців, які вторглися в коронні землі Київщини – «...людей до присяг на послушенство своє примушують...» [1, с. 39]. В іншому документі перспектива зайняття запорожцями Києва трактується як страшна небезпека, яка викликала появу королівського універсалу (16.01.1593), що скликав шляхту кількох воєводств на «посполите рушення» проти козаків. В сучасному трактуванні це щось схоже на загальну мобілізацію. В самому універсалі головною причиною оголошення королем «посполитого рушення» названо те, що «козаки маєтки шляхти по неприятельськи розоряють, а самих шляхтичів та міщан до присяги собі на вірність насильно приводять» [1, с. 64]. Отже, перспектива розширення козацької юрисдикції з наверненням значної кількості населення під козацьке управління викликало таку серйозну реакцію короля як «посполите рушення», яке, згідно оборонної доктрини Речі Посполитої, скликалося лише в надзвичайних ситуаціях зовнішньої загрози.

Виплата «жолду» як іноземним найманцям при залученні козацької військової сили для вирішення державних проблем також ставить під сумнів реальне підданство запорозького козацтва Речі Посполитій. Це, швидше, було прагненням Корони, яка робила все можливе, аби ліквідувати цю спільноту, а коли зрозуміла, що це не можливо, то прагнула підпорядкувати її інтересам держави. Запорозьке козацтво противилося цим намірам офіційної влади, бо фактично не вважало себе її підданими. Воно мислило себе не тільки окремою верствою, а й окремим політичним утворенням зі своїми усталеними традиціями і устроєм. В основі їхніх традицій лежали поняття особистої свободи, а устрій ґрунтувався на рівноправному виборі своїх очільників будь-якого рівня і праві особистої участі, які на практиці реалізовувалися на різного роду радах, де вирішувалися усі найважливіші питання козацької життєдіяльності. То вважати себе підданими системі, в основі якої лежала зверхність виключно шляхетської верстви, було якось не логічно. Козацька ментальність не сприймала таку соціальну парадигму, а

гонор від походження, а не від особистих якостей і заслуг перед товариством, був їм зовсім не зрозумілим і смішним. Таке іронічно-глузливе ставлення до шляхетства знайшло своє відображення в козацькому фольклорі, де гонористий шляхтич часто виступав об'єктом глузування, на кшталт – «Шляхтич за гонор уха рішивсь» [19, с. 211]. Навіть саме поняття терміну «гонор» в українській свідомості має дещо спаплюжене і скомпрометоване значіння [13, с. 636].

В соціально-політичній структурі Речі Посполитої, за твердженням В. Антоновича, козацькій верстві місця не знаходилося: «Існуючі в Польщі юридичні відносини визнавали тільки три верстви – шляхетство, хлопство та міщанство. Козацьке общинне населення не відповідало жодній з цих категорій, за розумінням шляхти, воно було, серед Польської республіки, аномалією». Спираючись на твердження В. Антоновича, і П. Куліш констатував відсутність конструктивізму та державотворчого потенціалу в козацькому середовищі: «Козаки були представниками живої сили, гноблені панською цензурою, яка прагнула скувати цю силу в нерухомий *statys quo*, і в цьому випадку праві ті історики, які називають українських козаків ворогами державності, розбійниками, ненависниками цивільного ладу» [8, с. 167]. Сучасний дослідник С. Леп'явко також говорить про генетично закладену в козацтві політичну неповноцінність [9, с. 239].

І такі твердження не позбавлені певної логіки, адже козацтво було своєрідною альтернативою існуючому на той час державному устрою Речі Посполитої, протиставивши офіційним інститутам влади власну організаційну структуру, націлену, передусім, на захист свого народу від будь-якої загрози, навіть якщо вона виходила від власної держави. Але від власної держави своїм підданим ніякої загрози бути не повинно. Вона має захищати своїх підданих. Хіба що це підданство було якимось умовним чи неповноцінним і трактувалося, як таке, лише однією польською стороною.

Тут ми чи не вперше стикаємося з політикою подвійних стандартів, яку проводило керівництво Корони Польської щодо козацтва.

Якщо раніше влада Великого князівства Литовського мало звертала уваги на організаційні процеси, що протікали в середовищі козакуючого елементу південного прикордоння, то вже пізніше у влади Речі Посполитої не було достатніх ресурсів ефективно впливати на все зростаючу і міцніючу козацьку корпорацію. А за часів короля Стефана Баторія (1576-1586) ця влада була неабияк зацікавлена в існуванні козацтва і його підпорядкуванні своїм інтересам. Його наступники також успадкували цю дуже корисну військову силу, як і ставлення до неї. Відмовитись від військових послуг козацтва владі Речі Посполитої з роками ставало все складніше.

З часом козацтво стало універсальним інструментом в руках влади Корони, яка, за влучним висловом відомої дослідниці історії козацтва О. Апанович, намагалася «...перевести його із категорії численної соціально-економічної верстви з *державними тенденціями* (виділення авт.) в суто військові рамки, проте була змушена зберегти реєстровому війську елементи автономії та визнати козацьку військову та політичну організацію, яка склалася внаслідок внутрішнього розвитку» [4, с. 19–20]. Авторка робить висновок, що очолюване П. Сагайдачним козацтво боролось за розширення реєстру, як протидії шляхетському наступові, але це нам видається дещо звуженим трактуванням суті «козацького питання». Розширення реєстру не могло бути самоціллю цієї боротьби, це була лише проміжна мета, але шляхетський наступ був націлений саме на ліквідацію «державних тенденцій». Про це свідчить перелік вимог і порядок їх викладення під час численних переговорів між владою Корони Польської і керівництвом Війська Запорозького. Варто згадати умови, висунуті П. Сагайдачним до короля у 1618 та 1620 роках, та звернути увагу на послідовність їх викладення.

Спершу вимагалось розширити козацьку територію; поновити порушене на українських теренах унією православ'я; збільшити чисельність

козацького війська та визнати судову та адміністративну автономію України [22, с. 35]. Всі ці вимоги так чи інакше стосувалися відновлення на доволі значній території традиційного устрою в ключових напрямках «державотворення» – територіальній, ідеологічній, військовій та судово-адміністративній.

У 1620 році вимоги козацького ватажка були не менш конкретними і виглядали логічним продовженням попередніх:

- скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду, що призначався з числа польських магнатів;
- визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною;
- скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва;
- надати всьому населенню України свободу православного віросповідання;
- православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мали бути визнані урядом і не повинні зазнавати гонінь від влади Речі Посполитої [6, с. 133–134].

Тут в основу вимог покладено легітимізацію влади гетьмана на українських теренах і відновлення традиційної парадигми врядування на основі старих прав і вольностей. Це був значний крок вперед до автономної козацької республіки в Україні на чолі з обраним гетьманом. Для досягнення цієї мети були добрі передумови – політична воля провідника козацтва і сила самого козацтва, яку слід було підпорядкувати поставленій меті.

А поки що силою козацтва з південного сходу прикривалася уся Річ Посполита, король прикривався від магнатів, а ті, в свою чергу, використовували цю силу в своїх міжусобицях. Крім того, козацтво було розмінною картою в зовнішньополітичних питаннях. Його легко можна було підняти проти зовнішнього ворога і всі здобутки та славу вдалої виправи

легко присвоїти, а в разі невдачі від них легко можна було відхреститися, заявивши, що вони не підлеглі владі Польської Корони, і покинути напризволяще, списавши на козаків всі негаразди.

Тим часом раціонально організована і зміцніла козацька управлінсько-правова підсистема почала потужно впливати на всю державну систему Речі Посполитої. З середини XVI ст. розпочинається принципово новий етап розвитку українського козацтва, а саме: перенесення вироблених козацтвом оригінальних форм господарювання, способу життя та світосприйняття – незалежного та волелюбного, на українські внутрішні землі, ті, що були вже обжиті раніше – в міста та на волость. Перенесення козацьких звичаїв і традицій до давніх українських центрів відбувалося досить швидко і органічно, бо для їх мешканців ці звичаї і традиції не були чужими. Опозиційно налаштоване до влади міщанство для захисту своїх інтересів організовувалося в численні братства, а козацтво активно долучалося до боротьби останніх із ненависними їм державними урядниками [10, с. 133]. Король так змальовував тогочасну ситуацію в Україні: «Домашня сваволя бере гору... *забувши зовсім віру і підданство (виділення авт.), вони уладили собі окрему державу*. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають» [7, с. 166]. Отже, сам король підтвердив фактичне існування на певній частині території його держави іншої, не підвладної йому системи місцевого врядування з власним судочинством, опертим на власну законодавчу базу. Більше того, король прямо вказує на існування окремої держави.

Коли мова йде про швидке зростання козащини в XVI сторіччі та низку яскравих подій цим викликаних, то, перш за все, слід мати на увазі активізацію державотворчих прагнень, що проявилось у факті усталеного існування Січі та формуванні відповідної системи врядування на конкретній території за дніпровими порогами. Ця територія мала назву Запорозькі

Вольності, а основою врядування тут виступало звичаєве право. Успішно випробувані на Запорозжжі механізми та засоби врядування могли бути застосовані на ширших теренах, де гіпотетично зберігалися відповідні умови для їхнього сприйняття і розповсюдження.

Саме Люблінська унія 1569 року стала своєрідним генератором державотворчих процесів серед руського населення, оскільки являла собою дуже важливу суспільно-політичну трансформацію, що кардинально вплинула на суть та зміст всього устрою життя і, зокрема, – врядування. Боротьба проти унії, яка охопила широкі верстви руського/українського населення, – це, по суті, боротьба за збереження традиційного життєвого устрою. В унії вбачали загрозу традиційному устрою, який ще задовго до 1569 року досить глибоко вріс у православ'я, що надавало певної окремішності руському населенню і в такий спосіб консолідувало його. Поділ на «свій – чужий», або «ми – вони» проходив тепер не тільки на етнічному, а і на ідеологічному рівні.

За твердженням Ю. Лободи, кожна істотна зміна панівного способу життя, соціально-виробничої та побутової організації цього життя призводила і до відповідних змін управлінсько-правової системи та правової традиції. В тогочасному суспільстві правова система поєднувала в собі дві підсистеми, два різних правопорядки, які доповнюють один одного і співіснують на одній території, в одному суспільстві. Перша стосується життя панівних верств суспільства та задоволення загальнодержавних потреб (оборона, економічна та військова мобілізація). Ця підсистема орієнтована на писане позитивне право. Друга підсистема – це реальний правопорядок, який існує у народному житті. В тій частині, в якій держава чи панівні верстви не зацікавлені витратити сили чи ресурси на правове регулювання відповідних правовідносин, суспільні відносини регулюються правовим звичаєм, тобто звичаєвими нормами поведінки, санкціонованими (хоча б пасивно, шляхом невтручання у справи громади) державою. Оця друга підсистема правової

системи найбільш помітно впливає на всю правову історію народу, оскільки саме в ній врешті формується етноправовий стереотип поведінки, який становить сутність правової системи і визначає її подальший розвиток [11, с. 32].

Козацтво яскраво репрезентувало саме другу підсистему загальнодержавної управлінсько-правової системи Речі Посполитої. Козацькі управлінсько-правові та майнові традиції, що втілювалися в тодішньому понятті «стародавні права і вольності», в часи П. Сагайдачного мали сильний вплив на руське населення, яке в боротьбі за ці свої «права і вольності» під прапором православ'я саме в XVI ст. остаточно сформувалося в самостійну етнічну спільноту [15, с. 56]. Вона, як і нація, є практичною категорією, що відіграє важливу роль в процесах врядування та державотворення відповідного зразка. «Існування нації на практиці сприймається як даність і не піддається жодним сумнівам, оскільки сприяє політичній мобілізації або, навпаки, уможливорює сепаратистські процеси відокремлення та набуття політичної автономії чи незалежності певною соціальною групою» [20, с. 132].

Саме такою соціальною групою в часи П. Сагайдачного і постає перед нами козацтво – відносно молода та доволі амбітна соціальна верства і політична сила, що несла в собі дуже потужний організуючий потенціал, витриманий на традиціях попередніх епох.

За словами В. Антоновича «...історичні відносини у Литві змінилися і козацтво зайняло роль опозиції, головною рисою якої була зміна всього устрою життя, який складався на предковічних зав'язях...» [3, с. 124]. Іншими словами, польське право, яке прийшло з цією унією в Литву, зламало традиційні устої і парадигму врядування, що і викликало відповідну реакцію – боротьбу за її відновлення на традиційній основі.

Окремі розділи Литовського Статуту, який ще у 1529 році заступив собою домінування в тогочасній юридичній практиці численних земських

установчих грамот [5, с. 177], допускали використання звичаєвого права і підтверджували легітимність старих територіальних та місцевих органів влади, зберігаючи таким чином традиційну парадигму врядування – «...посади свої виконувати відповідно до давнього звичаю», а от судити вже вимагав тільки «...за цими писаними правами». Для зміцнення свого авторитету і залучення на свою сторону місцевої еліти король 6-им артикулом зобов'язувався «...зберігати усі колишні постанови, а нові ухвалювати з панами радними», тобто тут було задекларовано намір врядувати, а не правити: «Також усе, що стосується збереження земських привілеїв і звичаїв, які в тих привілеях описано, підтверджено і ухвалено, або ухвалення нових і збільшення їх кількості, що сприяло б нашій і державній користі, будемо вирішувати і виконувати тільки за давніми звичаями, а також із відома, і за згодою рад наших Великого князівства Литовського» [17, с. 223].

Але за 40 років, що відділяли прийняття Першого Литовського Статуту (1529) від Люблінської унії (1569), багато що змінилося і на практиці все виглядало не зовсім так. За словами В. Антоновича «...дійсно в Польщі була золота законна свобода – але тільки для шляхтичів; дійсно, промова і голос шляхтича, польського чи, руського чи литовського, ніколи не обмежувався. Дійсно, шляхту південноруську і литовську, польська шляхта не тільки запросила до союзу, але й поділилася с нею своїми правами: – але яка ж від цього користь народу, який голосу не мав не тільки в державному управленні, не тільки в сеймі, але і в суді, до якого його не пускали ні в ролі позивача, а ні в ролі відповідача – захищати свої особисті права? Яка користь народу від того, що хтось чемно обходився з його шляхтою, коли саме та чемність і вбила його власне життя» [2, с. 84].

За Люблінською унією станова парадигма Речі Посполитої вимагала закріпачення селян, обмеження прав міщан, передачі влади від старих литовських старост до місцевих сеймів. А от козацтво залишилося за

межами станової державної структури, при своїх, як кажуть, інтересах. Його начебто не існувало. Принаймні в Литовському статуті серед усіх інших верств населення козацтво ніде не згадується, а значить не вважається підданою категорією, хоча реально й існує.

Вихід з такої цікавої ситуації був знайдений задовго до прийняття Першого Статуту. З документів 1502–1503 рр. маємо інформацію, що козаків вже тоді активно вербували, як і інших найманців. Тоді вони вже перебували на службі у київського воєводи князя Дмитра Путятича під началом якогось Щура [21, с. 204]. Польський король Стефан Баторій (1576–1586), не маючи законодавчої ініціативи, скористався існуючим досвідом і своїм правом наймати для себе на військову службу чужинців. Найнявши козаків на військову службу, він призначив їм платню, так званий «жолд», який вони одержували грошима чи сукном. Ця платня фактично підкреслювала їхній статус найманців, який прирівнював їх до інших іноземців, що служили короні на тих же умовах. Для виплати «жолду» цих найманців заносили до реєстру, а ті хто до реєстру не потрапляв, автоматично ставали селянами з усіма відповідними наслідками. Тому-то за кількість реєстру постійно точилася запекла боротьба, яка за очевидними матеріальними і становими вигодами мала ще й прихований політичний підтекст.

В зазначених інтересах козацтва і його провідників збільшення реєстру означало збільшення кількості людей, що підпадали під особливу козацьку юрисдикцію, побудовану на звичаєвому праві, яке, в свою чергу, опиралося на традиції, серед яких чільне місце посідали і традиції врядування. Це і були ті старовинні права і вольності, за які так запекло боролось козацтво. Ця особлива, традиційна для козацтва юрисдикція не дозволяла вважати їх підданими корони і включати в жодну з редакцій Литовського Статуту ні до, ні після Люблінської унії.

Так власне і виникло «козацьке питання», яке кожна сторона вирішувала у власний спосіб і яке, по суті, так до кінця і не було вирішене. З

козацької сторони це питання частіше вирішувалося стихійно через повстання, ініціаторами і провідниками яких завжди було козацтво, до якого прагнули долучитися і в такий спосіб вийти з-під юрисдикції корони широкі верстви руського населення. Дарма, що в окремих повстаннях на перший план виходили, а часто і штучно виводилися з певних політичних міркувань, малопривабливі аспекти банального грабежу та розбою. Але суть цих виступів завжди залишалася незмінною – боротьба проти уряду Корони Польської та її місцевих провідників і прагнення збільшення козацьких лав як потенційного чинника встановлення системи традиційного врядування, подібного запорозькій.

Запорожжя, куди масово стікався невдоволений польськими державними порядками люд, завжди залишалося натхненником цієї боротьби, бо на його теренах була успішно втілена в життя традиційна система врядування, побудована на усталених національних цінностях свободи, справедливості та рівноправ'я. «...общественное самоуправление – это постоянная цель, к которой стремился украинский народ», – писав В. Антонович [2, с. 84].

Звісно, що уряд Речі Посполитої при вирішенні «козацького питання» прагнув зменшити козацький реєстр, аби не тільки легше було тримати в покорі цих «свавільників», а й обмежувати їхній антидержавний вплив на решту населення руських земель. Для цього створювалися різні комісії, які при підтримці значних військових сил проводили постійні консультації і переговори та укладали компромісні, а тому і нетривалі угоди. Житомирська 1614 р. та Вільшанська 1617 р. угоди не дали польській владі бажаного результату – цілковитого упокорення козацтва та радикального скорочення його соціальної бази, через що на сеймі 1618 р. було прийнято ухвалу «Про низових козаків». Це був доволі складний для Польської держави час загострення стосунків із сусідніми Московією та Портою Оттоманською. Атмосфера і хід роботи чергової Ростаविцької комісії 1619 року, яка

проходила при протистоянні двох армій, ніяк не підкріплює думку, що все відбувалося в рамках єдиного правового поля спільної держави. Це було протистояння двох цілком ворожих армій, що мали різний світогляд, ідеологію та мету. Про це в черговий раз свідчили результати роботи цієї комісії, які вкотре можна було вважати нульовими для обох сторін [12, с. 417].

Коронний гетьман Речі Посполитої С. Жолкевський не був прихильником вирішення «козацького питання» силою і разом з королем Сигізмундом III загравав із козацьким гетьманом П. Сагайдачним, аби, здобувши його прихильність, було легше встановити контроль над Військом Запорозьким. Король видав спеціальний універсал про взяття П. Сагайдачного та його родини під свій особистий захист, в якому хвалив запорозького гетьмана за лояльність до польської влади [16, с. 60]. Але навіть треба було брати під королівський захист високого воєначальника і шляхтича, який і так, як підданий Польської Корони, мав би знаходитись під становим і державним захистом. І навряд чи можна хвалити за лояльність до польської влади її підданого і, по суті, представника самої цієї влади. Такі дії короля дуже схожі на надання політичного притулку іноземному підданому.

За твердженням відомого українського дослідника В. Степанкова, саме на кінець XVI – першу половину XVII ст. припадало формування і утвердження в політичній свідомості українського козацтва переконання, за яким Річ Посполита була спільною батьківщиною для польського, литовського і руського народів [18, с.194]. Однак окремі факти і логічні міркування, що з них витікають, дають можливість стверджувати, що по-перше, далеко не для всього козацтва і його старшини таке усвідомлення відбулося. По-друге, формально місце народження і проживання давали підстави козацтву вважати Річ Посполиту своєю батьківщиною, але перманентна боротьба козацтва проти державної влади Корони Польської і намагання самої цієї влади до упокорення козацької верстви через її

ліквідацію, говорять про те, що переважна частина козацтва і частина її старшини не вважали себе підданими Корони.

На нашу думку, такі зміни в політичній свідомості були характерні для частини старої української шляхти, яка цілком вписувалася в соціально-політичну структуру Речі Посполитої. «Шляхетство ведь было формою, выработанною польскою общественною жизнью. Конечно, для южно-русских бояр выгоднее было принять польский порядок вещей – и они его приняли, но вместе с тем изменили и своей народности; опершись на чужой принцип, они почувствовали, что разошлись с жизнью своего народа и – ополячились» – писав В. Антонович [2, с. 84]. Саме для політичної свідомості цієї української шляхти було характерним переконання того, що Річ Посполита була спільною батьківщиною для трьох народів.

Але не слід забувати, що в цей же час, в різних формах, була поширена і ідея відродження національної держави. Поза всяким сумнівом, велика заслуга в цьому належала козащині й тій ролі, яку вона відігравала в українському політичному житті, особливо за часів гетьмана Петра Сагайдачного. В його політичній свідомості напевно домінувала саме така ідея і переконання необхідності вирішення цього «козацького питання» у свій спосіб. Це було очевидно, якщо король своїм універсалом намагався залучити його і старовинну старшину до співпраці, але в рамках польської державної парадигми. Беручи козацького ватажка і його сім'ю під свій особистий захист, король у такий спосіб обіймав їх юрисдикцією Польської Корони. Цей захист був індивідуальним і тимчасовим і у будь-який момент міг перестати діяти з ініціативи короля.

Палке прагнення відродження національної держави яскраво підкреслила славнозвісна «Протестація української ієрархії до Сейму й усієї Речі Посполитої 1620-1621р.», приписувана «ректору шкіл київських» Касіяну Саковичу. Цей документ трактував козаків як «людей лицарських» і нагадував, що «це ж бо те плем'я славного руського роду, з Яфетового

насіння, котре воювало грецьке царство на Чорному морі і на суходолі. Це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моносилах по морю й по землі... плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за святого руського монарха Володимира Великого воювали Грецію, Македонію й Іллірію... Що інші народи виборюють словами й дискурсами, то доказують козаки самим ділом» [14, с. 19].

Дійсно, саме ділом козаки повсякчас доказували свою окремішність і демонстрували незалежність своєї політики, що спиралася, за словами О. Оглоблина, не тільки на силу зброї, а головне, на силу ідеї «козацького народу» та його державно-політичної традиції, яка віддавна впадала в око сучасникам, викликаючи острах у ворогів, надію й співчуття в своїх і друзів [14, с. 20]. Не випадково, вже після смерті славетного козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у 1628 році, семигородський князь Бетлен Ґабор переказував шведському послові Страсбургерові думку одного з членів чергової Раставицької комісії 1619 року з врегулювання того ж таки «козацького питання», Т. Замойського: «Що ця козацька зґрая затопить колись Польщу, якщо тільки знайде для своїх домагань розумного та шляхетного вождя і ініціатора... Багато розважних і визначних людей обмірковували питання, чи не може запорозький народ збудувати окрему Річ Посполиту, підпорядкувати себе точно означеним законам і управлятись новою владою» [14, с. 21]. Через 20 років це передбачення збулося і під проводом Б. Хмельницького реально постала українська держава – Військо Запорозьке. Так було вирішене «козацьке питання» самим козацтвом

Висновки: Отож, думка про визволення народу руського з-під польської влади й утворення своєї Речі Посполитої чи Руського князівства виникла і існувала разом з козацтвом. Ця ідея спиралася на невмирущі традиції самостійності руської/української нації та її культури. Глибоко захована в свідомості тогочасного українства, вона час від часу спливала в політичних

планах кращих його представників, одним з яких був славетний козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Постійно присутнє прагнення виокремлення і перманентна боротьба за збереження «старовинних прав і вольностей», тобто збереження традиційної системи управління тогочасним суспільним розвитком руського/українського народу, підперте релігійною складовою, воно являло в очах владних структур Речі Посполитої пріснопам'ятне «козацьке питання», яке нею так і не було вирішене. Його вирішення означало б ліквідацію базових елементів тогочасного державотворення, які були сконцентровані в традиційному врядуванні. Поєднання П. Сагайдачним трьох сил – козацтва, міщанства об'єднаного в братства і відновлення авторитету церкви дає можливість стверджувати, що де-факто українська держава у вигляді Війська Запорозького існувала з часів П. Сагайдачного, а де-юре оформилася при Б. Хмельницькому. Тому прагнення вирішення «козацького питання» можна трактувати як боротьбу коронної державної структури з українською національною структурою врядування, репрезентованою козацтвом. Згодом воно трансформується в «українське питання», спроби вирішення якого ще довго турбуватимуть європейський політикум [23].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Antonovych V. Soderzhanye aktov o kozakakh (1500–1648). *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy*. Kyev: typ. Y. y A. Davydenko. 1863. Ch. 3. T. 1. CXX, 435 s.
2. Antonovych V. Moia yspoved. Tvory. Kyev, 1932. T. 1. S. 100–115.
3. Antonovych V. Pro kozatski chasy na Ukraini. Kyiv: Dnipro, 1991. 238 s.
4. Apanovych O.M. Hetmany Ukrainy i koshovi otamany Zaporozkoi Sichi. Kyiv: Lybid. 1993. 287 s.
5. Vashchuk D. Vplyv oblasnykh pryvileiv Kyivshchyny ta Volyni na formuvannia Pershoho Lytovskoho Statutu. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*

(z *naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.*). Kyiv, NANU. 2004. Vyp. 4. S. 177–194.

6. Kovalenko L.T. Petro Konashevych-Sahaidachnyi. *Voienna istoriia*. 2002. № 2. S. 128–136.

7. Kryp'iakevych I.P. *Istoriia Ukrainy*. Lviv: Svit. 1990. 519 s.

8. Kulysh P.A. *Ystoryia vozsoedynenyia Rusy*. V 2-kh t. Sankt-Peterburh: Obshchestvennaia polza. 1874. T.1. 363 s.

9. Lep'iavko S. *Kozatski viiny polovyny XVI stolittia*. Chernihiv: Siverianska dumka. 1996. 284 s.

10. Lytvyn V.M. *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk. K.: Naukova dumka, 2006. 276 s.

11. Loboda Yu.P. Stadii stanovlennia pravovoi tradytsii ukrainskoho narodu: katehorialno-metodolohichni aspekt. *Derzhava i pravo*. 2009. № 44. S. 31–37.

12. Liakh S.R. *Rostavytska uhoda 1619*. Ukrainske kozatstvo. Mala entsyklopediia: Kyiv; Zaporizhzhia. 2002. S. 417.

13. *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*. V 4-kh t. K.: Akont. T. 1. 910 s.

14. Ohloblyn O. *Dumky pro Khmelnychchynu*. Niu-Iork: Ukrainskyi narodnyi universytet. 1957. 88 s.

15. Piren M.I. *Etnopolityka v Ukraini: sotsio-psykholohichni analiz*. Kyiv, 2007. 407 s.

16. Sas Petro. *Rostavytska komisiia ta polsko-zaporozka uhoda 1619 r. Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Kyiv, NANU. 2007. S. 48–82.

17. *Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh*. Za redaktsiieiu S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura. 2002. T. I. 297 s.

18. Stepankov Valerii. Chudnivskyi vybir: vtracheni mozhlyvosti kozatskoi starshyny. *Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Kyiv: NANU. 2007. S. 187–195.
19. Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe. Kyiv: Lybid. 1993. 765 s.
20. Fadieiev Volodymyr. Sotsiokulturni trendy ta ukraïnski perspektyvy. Kyiv: Stylos. 2009. 193 s.
21. Cherkas Borys. Kozatstvo na sluzhbi uriadu v pershii tretyni XVI st. *Ukraina kriz viky: Zb. nauk. pr. na poshanu akademika NAN Ukrainy, profesora Valeriia Smoliia*. Vidp. red. O. Onyshchenko. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. S. 203–212.
22. Yavornytskyi D.I. Istoriia Zaporizkykh kozakiv. V 3-kh t. Lviv: Svit. 1991. T. 3. 456 s.
23. Seton-Watson C. & H. The making of «New Europe». R. W. Seton-Watson and the last days of Austria-Hungary. Seattle, 1981. 458 p.